

द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता: सङ्क्षिप्त परिचय र प्रकार

भागीरथा न्यौपाने

bhagiratha.neupane@sac.tu.edu.np

सानोठिमी क्याम्पस, सानोठिमी

लेखसार

भाषिक प्रयोक्ताले जीवनयापनका क्रममा एकभन्दा बढी भाषामा सञ्चार गर्न सक्ने स्थितिलाई द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता भनिन्छ। यातायात, सञ्चार र प्रविधिको तीव्र विकाससँगै समाज र राष्ट्र बहुभाषिक बन्दै गएको सन्दर्भमा द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकताको सामान्य परिचयसहित यसका प्रकारहरूलाई चिनारी गराउने उद्देश्यले यस लेखको रचना गरिएको हो। सैद्धान्तिक प्रकृतिको लेख भएको हुनाले विभिन्न पुस्तक, लेख/रचना, पत्रपत्रिका आदि द्वितीय स्रोत सामग्रीका आधारमा गुणात्मक विधिको उपयोग गरी द्विभाषिकताका प्रकारहरूलाई उदाहरण सहित चिनाउने कोसिस गरिएको छ। यस लेखमा विशेष स्थितिमा बाहेक द्विभाषिकता शब्दले नै बहुभाषिकतालाई पनि समेटेको छ। द्विभाषिकताका प्रकारको चिनारी गर्ने क्रममा विदेशी विद्वान्हरूद्वारा गरिएको वर्गीकरणको चर्चा गर्दै नेपाली भाषामा नेपाली विद्वान्ले गरेको वर्गीकरणलाई आवश्यकताअनुसार उल्लेख गरिएको छ। विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएका द्विभाषिकताका विभिन्न प्रकारका बारेमा विचार गर्दा सामाजिक द्विभाषिकता र वैयक्तिक द्विभाषिकताभित्र अन्य सम्पूर्ण वर्गीकरणलाई समेट्न सकिन्छ। द्विभाषिकतालाई बौद्धिक विकासको बाधकको रूपमा नलिई सकारात्मक पक्षको रूपमा लिनुपर्ने कुरा विभिन्न अध्ययनबाट पुष्टि भएको छ। द्विभाषिक व्यक्तिहरू एउटै कुरालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट सोच्ने, विश्लेषण गर्ने र सिकेको कुरालाई नवीन ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्ने जस्ता सिर्जनशील कार्यमा सक्षम हुन्छन्। साथै धेरै समुदाय तथा संस्कृतिसँग अन्तरक्रिया गरी भाषिक अध्ययन, अनुसन्धानको माध्यमबाट भिन्न संस्कार, संस्कृतिको बारेमा जानकारी लिन र त्यसको ऐतिहासिकताको खोजी गर्न सक्छन्। नेपालको सन्दर्भमा अनुसन्धानको माध्यमबाट द्विभाषिकताको प्रकृतिको पहिचान गर्न सकियो भने भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा देखिने कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको कारण र प्रकृति थाहा पाउनुका साथै भाषिक त्रुटि निराकरणमा पनि सहयोग पुग्न सक्छ।

शब्दकुञ्जी : द्विभाषिकताको वर्गीकरण, सामाजिक द्विभाषिकता, व्यक्तिगत द्विभाषिकता

विषय प्रवेश

द्विभाषिकताले दुई भाषा प्रयोगको अवस्थालाई बुझाउँछ भने बहुभाषिकताले दुईभन्दा बढी भाषामा सञ्चारको आदान-प्रदानको अवस्थालाई जनाउँछ। यसरी हेर्दा बहुभाषिकताले द्विभाषिकतालाई पनि समेटेको देखिन्छ। बहुभाषिकता व्यक्तिगत तहका साथै समुदाय, समाज र राष्ट्रिय तहमा पनि हुन्छ। व्यक्तिगत बहुभाषिकता भन्दा समुदाय नै बहुभाषिक भएको स्थितिमा भाषा सञ्चार गर्न सहज हुन्छ। बहुभाषिक समाजमा हुर्किएको व्यक्तिले आफ्नो मातृभाषाका साथै अर्को भाषा वा दोस्रो भाषामा पनि राम्रोसँग भाषिक सञ्चरण गर्न सक्छ र

उसले भाषासँगै भिन्न संस्कृतिको बारेमा पनि बुझ्ने मौका पाएको हुन्छ। द्विभाषिक समुदायमा समाजको आवश्यकता र सामर्थ्यका कारण उक्त समुदाय नै द्विभाषिक बन्नु पर्ने स्थिति हुन्छ भने एकभाषी समुदायमा व्यक्तिका व्यक्तिगत आवश्यकता र सामर्थ्यका आधारमा मात्र मानिस द्विभाषिक बन्ने गर्दछन्। द्विभाषिक व्यक्तिले आधारभूत सीपहरूमा दुई भाषामा भाषिक सम्प्रेषण गर्न सके पनि पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका भाषिक सीप सम्पूर्ण दृष्टिले समान भने नहुन सक्छ।

बिसौं शताब्दीको मध्यसम्म द्विभाषिकताले बालबालिकाको बौद्धिक विकासमा नकारात्मक असर पर्छ, भन्ने बौद्धिकता र द्विभाषिकतासम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने अमेरिकन अनुसन्धाताहरूको निष्कर्ष थियो। द्विभाषिक बालकको दिमागमा दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाको भिडले भाषिक तथा संज्ञानात्मक क्षमतामा विविध प्रकारले बाधा पुऱ्याउँछ, भन्ने उनीहरूको तर्क थियो (भाटिया, सन् २०१७) तर अहिले द्विभाषिकताले व्यक्तिको संज्ञानात्मक विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ, भन्ने अनुसन्धानहरूले देखाएका छन् (पिल र लाम्वर्ट, सन् १९६२; हाकुता, सन् १९८६; विआलिस्टोक, सन् २००५)। बहुभाषिक व्यक्तिले एकभाषिक व्यक्तिको तुलनामा कुनै पनि विषयवस्तुलाई फरक-फरक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने क्षमता राख्दछ। फलस्वरूप कक्षाकोठामा भाषिक क्रियाकलापहरू गर्दा द्विभाषिक विद्यार्थीहरूले एउटै कुरालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट सोच्ने, विश्लेषण गर्ने र सिकेको कुरालाई नवीन ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्ने क्षमता राख्दछन्। बहुभाषिक व्यक्तिको संज्ञानात्मक क्षमता बढी हुने भएकाले बोध र अभिव्यक्ति तथा सिर्जनशील क्षमता पनि एकभाषिक व्यक्तिको तुलनामा बढी हुने गर्दछ। एकभाषिक व्यक्तिको तुलनामा बहुभाषिक व्यक्तिले भाषिक अध्ययन, अनुसन्धानको माध्यमबाट खोज, अनुसन्धानको दायरा बढाउँछन्। साथै बहुभाषिक व्यक्तिको रोजगारी पाउने सम्भावना पनि बढी हुन्छ। यसैगरी व्यक्तिमा भएको बहुभाषिक सिपले उसलाई धेरै समुदाय वा संस्कृतिसँग अन्तरक्रिया गर्न सक्षम तुल्याउने हुनाले भिन्न संस्कार, संस्कृतिको बारेमा जानकारी लिन, त्यसको ऐतिहासिकताको खोजी गर्न सहज वातावरण मिल्छ। यतिमात्र नभई बहुभाषिक व्यक्तिको उमेर बढ्दै जाँदा अल्जाइमर्सजस्ता विस्मरणसम्बन्धी रोग लाग्ने सम्भावना पनि कम हुन्छ किनभने उसले एउटा भाषामा बिसिँएको कुरा अर्को भाषामा सम्झन सक्छ र विस्मरणसम्बन्धी रोगसँग लड्ने क्षमतामा मद्दत पुग्दछ (चिवाका, सन् २०१८; विआलिस्टोक, सन् २००५)।

सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षिक लगायतका विविध कारणले बहुभाषिकता सिर्जना हुने गर्दछ। राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक तथा अन्य विभिन्न कारणले मानिसहरू आफ्नो वासस्थान छोडेर अन्यत्र बसाइँ सर्ने गर्दछन् भने उनीहरूका इच्छा, आकाङ्क्षा, आवश्यकता र सुविधा एकपछि अर्को गर्दै थपिँदै आएका हुनाले पनि मानिसहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा तथा एक देशबाट अर्को देशमा बसाइँ सरेर जाने गर्दछन्। यसरी बसाइँ सर्दा एक ठाउँका मानिसहरूले अर्को ठाउँमा आफूसँगै आफ्नो भाषा, संस्कार- संस्कृति पनि स्थानान्तरण गर्दै लगेका हुनाले पनि धेरै मुलुकहरू बहुभाषिक हुने गर्दछन्।

नेपालमा आफ्नो मातृभाषाभन्दा अर्को भाषा प्रभावशाली भएको बहुभाषिक समाजका राई, लिम्बू, तामाङ, धिमाल, थारू, मधेसी आदि समुदायका कतिपय भाषिक वक्ताको घर परिवारभित्र मात्र मातृभाषा प्रयोग हुने तर पढाइ, लेखाइ तथा अन्य विविध भाषिक कार्यहरू पूरा गर्न नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था छ। यस्तो प्रकारको वातावरणमा वक्ताको मातृभाषा पहिलो भाषा नै भए पनि भाषिक दक्षता भने दोस्रो भाषामा बढी हुने सम्भावना देखिन्छ। द्विभाषिक व्यक्तिको अभिव्यक्ति क्षमता उसले पाएको भाषिक वातावरण अनुसार पहिलो भाषामाभन्दा दोस्रो भाषामा बढी वा कम हुन सक्छ। उमेर बढेपछि दोस्रो भाषा सिकेर द्विभाषिक बनेका व्यक्तिको तुलनामा बाल्यकालीन अवस्थादेखि नै द्विभाषिक परिवेशमा हुर्किएका बालबालिकाको द्विभाषिकता सहज हुन्छ।

विभिन्न विदेशी विद्वानहरूले विभिन्न आधारलाई लिएर द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकताको वर्गीकरण गरेका छन् र उनीहरूको सामाजिक तथा भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा भिन्न-भिन्न पदावलीहरूको प्रयोग

गरेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा द्विभाषिकता र बहुभाषिकतासम्बन्धी खासै अध्ययन नभएको र यिनीहरूका प्रकारको बारेमा कमै चर्चा गरिएको परिप्रेक्षमा द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकताका विभिन्न प्रकारहरूको चिनारी गराउने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको छ ।

अनुसन्धान विधि

सैद्धान्तिक प्रकृतिको यस लेखमा द्वितीय स्रोतका सामग्रीलाई आधार बनाएर विषयवस्तुको विश्लेषण गरिएको छ । पत्रपत्रिका, जर्नल, वेबसाइट आदिमा प्रकाशित विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी विद्वानहरूका लेख/रचना र पुस्तकहरूमा आधारित भएर नेपालको सन्दर्भका उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्दै यो लेखमा द्विभाषिकताका विभिन्न प्रकारलाई चिनारी गराउने प्रयास गरिएको छ ।

द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता प्रकार

द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकताका विभिन्न प्रकारहरू छन् । यसलाई विद्वानहरूले आ-आपनै तरिकाबाट विभिन्न आधारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । पौडेल (२०७४) काअनुसार पाश्चात्य विद्वान् वेनरिख (सन् १९८१) ले मातृभाषाको प्रभावका आधारमा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकतालाई असंयोजित, सहसंयोजित र मिश्रित गरी तीन वर्गमा छुट्याएका छन् (पृ. २०) । भाषिक वक्ताले मातृभाषाको प्रभाव बिना स्वतन्त्र रूपमा दोस्रो भाषा प्रयोग गर्न सक्ने अवस्था असंयोजित द्विभाषिकता हो । मातृभाषाका सहायताले अर्को भाषा सिक्न वा भाषा सञ्चार गर्न सक्ने अवस्था अर्थात् एउटा भाषाका सहायताले अर्को भाषा सिक्न सघाउ पुर्याउँछ भने त्यो सहसंयोजित द्विभाषिकता हो । दोस्रो भाषा पनि पहिलो भाषा सँगसँगै उही समय तथा परिस्थितिमा उस्तै वा मिश्रित तरिकाले सम्प्रेषण गर्न सक्ने अवस्था मिश्रित द्विभाषिकता वा बहुभाषिकता हो ।

कुमार (सन् २००७) ले विशिष्ट आयाम अन्तर्गत राष्ट्रिय बहुभाषिकता र अन्तर्राष्ट्रिय बहुभाषिकता, अनेक भाषिकता र एक भाषिकता भनी बहुभाषिकताको विभाजन गरेका छन् (पृ. १५७) । यसमा उनले एक देशभित्रका विभिन्न भाषिक समुदायहरूमा भएको द्विभाषिकतालाई राष्ट्रिय द्विभाषिकता भनेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा तराईका मैथिली, भोजपुरी, थारू आदि; पहाडका राई, लिम्बू, गुरुङ, तामाङ आदि र हिमालका शेर्पा आदि भाषाभाषी समुदायका भाषिक वक्ताहरूले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली तथा अन्य भाषा सिकेर द्विभाषिक बन्ने अवस्था यसअन्तर्गत पर्दछ । अर्थात् सरकारी कामकाजको भाषा र सोही मुलुकभित्रका अन्य भाषाहरू आफ्नो मातृभाषाभन्दा प्रभावशाली भएको अवस्थामा बनेको द्विभाषिकता नै राष्ट्रिय द्विभाषिकता हो । यसको विपरीत अमेरिका, चीन, जापान, जर्मनी आदि मुलुकबाट नेपालमा आई बसोबास गरेका नागरिकले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकेर द्विभाषिक तथा बहुभाषिक बन्ने अवस्था नै अन्तर्राष्ट्रिय द्विभाषिकता हो । यसैगरी अनेक भाषिकता र एक भाषिकता पनि विपरीत भाषिक स्थिति हुन् । अनेक भाषिकताले बहुभाषिक स्थिति बुझाउँछ भने एक भाषिकताले एउटा भाषामा मात्र सञ्चार गर्न सक्ने अवस्थालाई बुझाउँछ । उदाहरणका लागि एउटै व्यक्तिले वान्तवा, नेपाली, अंग्रेजी, कोरियन आदि भाषाको प्रयोग गर्दछ भने उक्त व्यक्ति अनेक भाषिक वक्ता हुन्छ तर एक भाषिकताले उक्त विभिन्न भाषाहरूमध्ये कुनै एक भाषाको मात्र प्रयोग गर्न सक्ने अवस्थालाई बुझाउँछ ।

कुमार (सन् २००७) ले विविध आयाम अन्तर्गत आन्तरिक तथा बाह्य द्विभाषिकता, सामाजिक तथा व्यक्तिगत द्विभाषिकता, औपचारिक तथा अनौपचारिक द्विभाषिकता, अर्ध द्विभाषिकता तथा सम द्विभाषिकता र संयुक्त द्विभाषिकता तथा समानाधीकरण द्विभाषिकता गरी विविध आयामको द्विभाषिकतालाई पनि पाँच भागमा विभाजन गरेका छन् (पृ. १६१-१६२) ।

आन्तरिक तथा बाह्य द्विभाषिकता

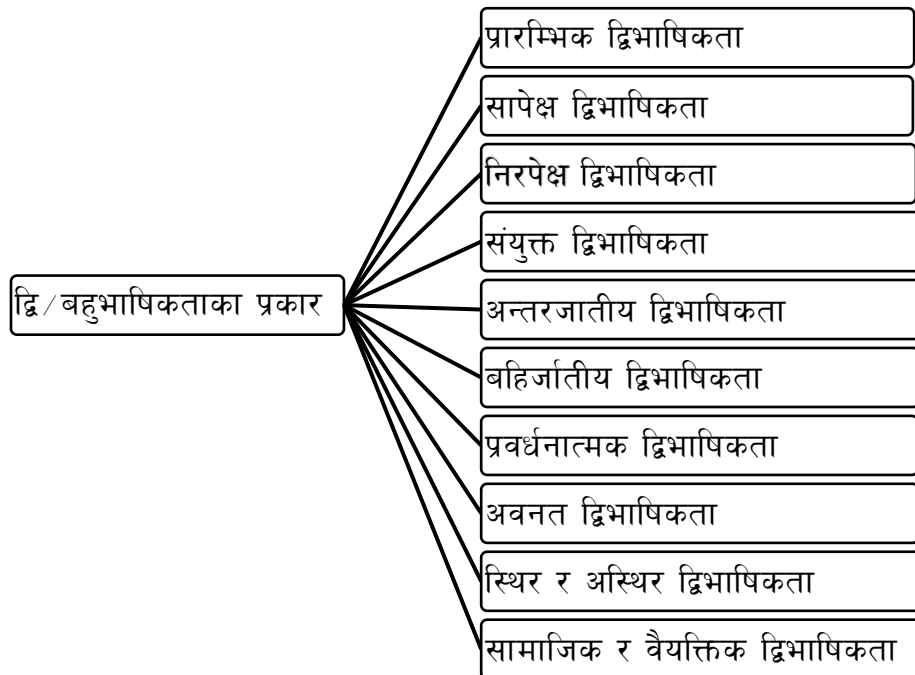
समयको अन्तरालसँगै कुनै एक भाषाभित्र विभिन्न प्रकारका रूपहरू देखा पर्दछन् । एकै भाषाभित्र द्वि/बहु रूपको बोली, द्विशैली, द्विसाक्षरताको स्थितिमा उक्त भिन्न रूपहरू मध्ये कुनै एक रूपलाई मानकीकरण गरिएको हुन्छ तर अन्य रूपहरू पनि प्रयोग प्रचलनमा रहिरहन्छन् । यसरी एउटै भाषाका धेरै रूपहरू मध्ये उच्च वा मानक रूप र सामाजिक प्रयोगगत रूप जानेको स्थितिमा उक्त भाषाको भाषिक वक्ता आन्तरिक द्विभाषिक बन्दछ । अर्थात् एउटै भाषाको औपचारिक र अनौपचारिक भेदको प्रयोगको अवस्थालाई आन्तरिक द्विभाषिकताका रूपमा लिन सकिन्छ । यसको विपरीत बाह्य द्विभाषिकताले कुनै एउटा भाषा र अर्को छुट्टै भाषा जानेर द्विभाषिक बनेको स्थितिलाई बुझाउँछ ।

सामाजिक तथा व्यक्तिगत द्विभाषिकता

कुनै पनि समुदायका वक्ताहरूको मातृभाषा एउटा र त्यस क्षेत्रमा आफ्नो मातृभाषा भन्दा प्रभावशाली अर्को कुनै भाषा भएमा समाजका प्राय सम्पूर्ण सदस्यहरू नै द्विभाषिक बन्ने स्थितिलाई सामाजिक द्विभाषिकता भनिन्छ । यस अवस्थामा समुदायस्तरका प्राय सबै सदस्यहरूको पहिलो भाषा र दोस्रो भाषा उही हुन्छ तर व्यक्तिगत द्विभाषिकतामा मातृभाषा सबैको एउटै भए पनि दोस्रो भाषा भिन्न-भिन्न हुन सक्छ । त्यसैले सामाजिक द्विभाषिकता समूहकेन्द्रित हुन्छ भने व्यक्तिगत द्विभाषिकता व्यक्तिकेन्द्रित हुन्छ ।

औपचारिक तथा अनौपचारिक द्विभाषिकतालाई आन्तरिक द्विभाषिकताले समेटेको हुन्छ; अर्ध द्विभाषिकताले प्रारम्भिक तथा सापेक्ष द्विभाषिकताको स्थितिलाई बुझाउँछ । यस्तो अवस्थामा एउटा भाषामा सामान्य बोध गर्न सकिन्छ भने अर्को भाषामा बोध र अभिव्यक्ति दुवै दृष्टिले राम्ररी सञ्चार गर्न सकिन्छ । यसैगरी सम द्विभाषिकता भनेको दुई भाषामा समान सम्प्रेषण गर्न सक्ने स्थिति भन्ने बुझिन्छ । समानाधीकरण द्विभाषिकताले पनि सम द्विभाषिकताकै स्थितिलाई सङ्केत गर्दछ । यो संरचनागत र शैलीगत हिसाबले पनि समान रूपमा दुई भाषामा भाषिक सम्प्रेषण गर्न सक्ने स्थिति हो । यिनीहरूका बारेमा अधिकारी (२०६७) को विभाजनमा पनि चर्चा गरिने हुनाले यहाँ विस्तृत व्याख्या गरिएको छैन ।

द्विभाषिकताका सम्बन्धमा अधिकारी (२०६७) ले गरेको वर्गीकरणलाई चित्र १. मा प्रस्तुत गरिएको छः

चित्र १

द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकताका प्रकार (अधिकारी, २०६७, पृष्ठ: ३२-३५)

यसलाई प्रकारगत आधारमा निम्नअनुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ :

प्रारम्भिक द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

मातृभाषापछि दोस्रो भाषा सिक्दै गरेको स्थिति प्रारम्भिक द्विभाषिकता हो । यस अवस्थामा भाषिक वक्ताले पहिलो भाषा राम्रोसँग प्रयोग गर्न जानेको हुन्छ, भने सिक्दै गरेको भाषा सामान्य वा आंशिक रूपमा मात्र बुझ्ने स्थितिमा ऊ पुग्दै हुन्छ । यो अवस्था लामो समयसम्म स्थिर रहन नसक्ने हुनाले अस्थायी प्रकृतिको हुन्छ । उदाहरणका रूपमा नेवार/नेपाल एकभाषी समुदायमा हुर्किएको व्यक्तिले नेपाली भाषा सिक्न थालेको अवस्था वा तामाङ समुदायमा हुर्किएको बालकले नेपाली भाषा प्रयोग गर्न थालेको अवस्था प्रारम्भिक द्विभाषिकता हो । यस अवस्थामा उसले नेपाली भाषा केही बुझ्न सक्छ तर मौखिक वा लिखित कुनै रूपमा पनि अभिव्यक्त गर्न सक्दैन ।

सापेक्ष द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

पहिलो भाषा राम्ररी जान्ने तर दोस्रो भाषा सामान्य काम चलाउ वा आधारभूत रूपमा मात्र जान्ने अवस्था सापेक्ष द्विभाषिकता हो । यसलाई विषम द्विभाषिकता पनि भनिन्छ । यस अवस्थामा दुईवटा भाषा जानेको भए पनि दुई बीचको भाषिक सम्प्रेषणको मात्रामा धेरै अन्तर पाइन्छ । यसले “एउटा भाषा सबैजसो स्थितिमा प्रयोग गर्न सकिए पनि अर्को भाषा सीमित वा पूरक रूपमा मात्र प्रयोग गरिने स्थितिलाई जनाउँछ” (अधिकारी, २०६७, पृष्ठ: ३३) । उदाहरणका लागि लिम्बू समुदायमा हुर्किएको लिम्बूभाषी वक्ताले नेपाली भाषा वा अंग्रेजी भाषा केही मात्रामा अभिव्यक्त गर्न जानेको अवस्थालाई लिन सकिन्छ । उसले लिम्बू भाषाको सहायताबिना स्वतन्त्र रूपमा नेपाली भाषा वा अङ्ग्रेजी भाषामा भाषिक सम्प्रेषण गर्न सक्दैन । यस अवस्थामा पहिलो भाषाको सकारात्मक प्रभाव प्रशस्त रहेको हुन्छ । भाषिक वक्ताले भाषा प्रयोगका समयमा समस्या आएको खण्डमा पहिलो भाषाबाट अभाव पूर्ति गर्ने हुनाले पहिलो भाषाको तुलनामा सिक्दै गरेको भाषा गौण हुन्छ ।

निरपेक्ष द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

निरपेक्षको अर्थ अरुमा निर्भर नरहने स्वतन्त्र अवस्था भन्ने बुझिन्छ । पहिलो भाषापछि सिकेका अरु जुनसुकै भाषाहरूमा पहिलो वा अन्य कुनै भाषाको सहायताबिना स्वतन्त्र रूपमा सञ्चार गर्न सक्ने अवस्था निरपेक्ष द्वि/बहुभाषिकता हो । यस अवस्थामा वक्ताले अन्य कुनै पनि भाषाको सहयोगको अपेक्षा राख्दैन । उसको मनमा खड्किएका सबै कुराहरू स्वतन्त्र रूपमा अभिव्यक्त गर्न सक्छ । यस्तो अवस्थालाई समपादिक द्विभाषिकता र सन्तुलित द्विभाषिकता पनि भनिन्छ । व्यावहारिक रूपमा भाषिक सम्प्रेषणमा व्यक्तिले समान स्तरको क्षमता प्रस्तुत गर्न सक्दैन; भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा अर्थात् सम्प्रेषणमा एक भाषा र अर्को भाषाका बीचमा तुलना गर्दा केही न केही घटी वा बढी देखिएकै हुन्छ । निरपेक्ष द्विभाषिकताले बालबालिकाको बोध क्षमता वृद्धि हुनुका साथै संज्ञानात्मक विकासका लागि सकारात्मक भूमिका खेल्छ ।

संयुक्त द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

कुनै पनि व्यक्तिले सिकेका दुई वा तीभन्दा बढी भिन्न भाषाको आर्थी पक्ष तिनीहरूको बीचमा फरक-फरक नभई एउटै किसिमको हुन सक्ने स्थिति संयुक्त द्विभाषिकता हो । “यसमा धारणात्मक तहमा एउटै अर्थ भए पनि त्यसको प्रस्तुति वा अभिव्यक्ति पक्ष चाहिँ भिन्न-भिन्न कोड (भाषा) हरूमा हुन सक्छ” (अधिकारी, २०६७, पृष्ठ: ३३) । समान उमेर समूहमा सिकेका दुई भाषाका भिन्न कोड भए पनि एउटै अर्थका सन्दर्भमा प्रयोग गरिने हुनाले संयुक्त द्विभाषिकतामा एक अर्का भाषाका कोडहरू परिपूरकको रूपमा प्रयोग हुन्छन् । त्यसैले संयुक्त द्विभाषिकतामा कुनै एक भाषाले अर्को भाषा सिक्नका लागि प्रवर्धन गरिरहेको हुन्छ ।

यस्तो प्रकारको द्विभाषिकता भिन्न उमेर समूहका वक्तामा भन्दा पनि समान उमेर र सन्दर्भमा सिकिएका भाषाहरूमा बढी पाइन्छ। भिन्न उमेर र सन्दर्भमा सिकेका भाषाहरूमा भाषिक कोडहरूको सेट र धारणात्मक एकाइको सेट फरक पर्दछ, वा तिनीहरूको तालमेल नमिल्न सक्छ। यस्तो स्थितिको द्विभाषिकता संयुक्त प्रकृतिको नभई विषम प्रकृतिको हुन पुग्छ। त्यसैले संयुक्त द्विभाषिक हुनका लागि समान उमेर र सन्दर्भ हुनु आवश्यक छ।

अन्तर्जातीय द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

भिन्न जात-जाति भए पनि एउटै देश वा क्षेत्र भित्र समान वातावरणमा बसोबास गर्ने भाषाभाषीहरूको सिकाइ वातावरणबाट प्राप्त हुने द्विभाषिकतालाई अन्तर्जातीय द्विभाषिकता भनिन्छ। यो द्विभाषिकता कुनै एक भाषी समुदाय र कुनै अर्को भाषी समुदायका बीचमा हुने अन्तर समुदायगत भाषिक सञ्चारसँग सम्बन्धित छ। एउटै समाजमा मिश्रित रूपमा बसोबास गर्ने तामाङ र लिम्बू मातृभाषी वक्ताले एक-अर्का जाति विशेषको भाषा एउटै परिवेशबाट सिकेर बनेको द्विभाषिकतालाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ।

यसैगरी नेपाली भाषा नेपालको साझा सम्पर्कको भाषा, शिक्षाको माध्यम भाषा र सरकारी कामकाजको भाषा पनि भएको हुनाले नेपाली भाषाभन्दा भिन्न मातृभाषी वक्ताहरूको लागि नेपाली भाषा सिक्ने वातावरण समान हुन्छ। अर्थात् मैथिली मातृभाषी वक्ताले नेपाली भाषा सिक्ने परिवेश र शेर्पा मातृभाषी वक्ताले नेपाली भाषा सिक्ने परिवेश लगभग उस्तै हुन्छ। यसर्थ नेपाली भाषा मैथिली मातृभाषी वक्ता र शेर्पा मातृभाषी वक्ताको मातृभाषाभन्दा भिन्न जाति विशेषको मातृभाषा भएको हुनाले यसलाई पनि अन्तर्जातीय द्विभाषिकताकै रूपमा लिन सकिन्छ।

बहिर्जातीय द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

आफ्नो समुदाय तथा क्षेत्रभन्दा भिन्न परिवेशमा प्रयोग हुने भाषाहरूको सिकाइबाट प्राप्त हुने द्विभाषिकतालाई बहिर्जातीय द्विभाषिकता भनिन्छ। यस्तो प्रकारको द्विभाषिकता अन्तर्जातीय द्विभाषिकताको तुलनामा सीमित तथा नियन्त्रित प्रकृतिको हुन्छ। देश वा राष्ट्र एउटै भए पनि फरक वातावरण र देशको भाषा सिकाइको स्थिति क्षमता फरक देखिने विशेषताले बहिर्जातीय द्विभाषिकतालाई सङ्केत गर्दछ (पौडेल, २०७४, पृ. २२)। उदाहरणका रूपमा नेपालको हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने शेर्पा मातृभाषी वक्ताले तराईको मिथिला क्षेत्रमा बोलिने मैथिली भाषा सिकेर बहुभाषिक बनेको स्थितिलाई लिन सकिन्छ किनभने नेपालको हिमाली क्षेत्रमा बोलिने शेर्पा समुदायमा तराईमा बोलिने मैथिली भाषाको परिवेश पाइँदैन। यस्तो वास्तव्य परिवेशको भाषा सिकेर बनेको बहुभाषिकता बहिर्जातीय प्रकृतिको हुन्छ।

प्रवर्धनात्मक द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

व्यक्तिको संज्ञानात्मक विकासमा सहयोग पुऱ्याउने प्रकृतिको द्विभाषिकतालाई प्रवर्धनात्मक द्विभाषिकता भनिन्छ। प्रवर्धनात्मक द्विभाषिकताको स्थितिले “दोस्रो भाषा सिक्ने व्यक्तिको बौद्धिक विकास र सामाजिक सबलतामा परिपूरक र सहयोगको काम गर्दछ” (अधिकारी, २०६७, पृ. ३४)। यस प्रकारको द्विभाषिकताले सिकारूको बोध क्षमता वृद्धि गर्दै कुनै पनि एउटै विषय तथा वस्तुप्रति वैकल्पिक तरिकाले सोच्न सक्ने क्षमता प्रदान गर्दछ, र उसको सिर्जनशील क्षमता पनि अझ सक्रिय बन्दै जान्छ। फलस्वरूप एकभाषिक व्यक्तिको तुलनामा बहुभाषिक व्यक्तिको दीर्घकालीन रूपमा स्मरण शक्ति अझ मजबुत बन्दै जान्छ र प्रौढ अवस्थामा देखा पर्ने अल्जाइमर्स जस्ता विस्मरणसम्बन्धी रोग लाग्ने सम्भावना पनि कम हुन्छ (चिवाका, सन् २०१८)।

अवनत द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

यस प्रकारको द्विभाषिकताले पहिलो भाषा वा अधिल्लो भाषालाई कमजोर बनाउँदै दोस्रो वा तेस्रो भाषा सिक्ने स्थितिलाई जनाउँछ। यो ऋणात्मक प्रकृतिको हुन्छ। संज्ञानात्मक विकासका दृष्टिले पछिल्लो

भाषाको सिकाइबाट अधिल्लो भाषा अवमूल्यन भई व्यक्तिको संज्ञानात्मक विकास एक भाषिक व्यक्तिकोभन्दा कमजोर हुन सक्ने स्थितिलाई यसले सङ्केत गर्दछ (अधिकारी, २०६७, पृ. ३४)। विभिन्न अनुसन्धानका अनुसार विस्मरण हुने प्रकृतिका मानसिक रोगहरू लाग्यो भने कुनै एउटा भाषामा विस्मरण भए पनि अर्को भाषामा विस्मरण भएको हुँदैन। तर भाषिक अवनतका कारण एउटा मात्र भाषा प्रयोग गर्न जानेको व्यक्तिको पहिलेदेखि नै एकभाषिक व्यक्तिको तुलनामा अवनत द्विभाषिक व्यक्तिलाई अल्जाइमर्स जस्ता विस्मरण हुने प्रकृतिका मानसिक रोगहरू लाग्ने सम्भावना बढी हुन्छ (चिवाका, सन् २०१८, पृ. १९-२०)। व्यक्ति मात्र नभएर विविध कारणले समुदाय नै द्विभाषिकताको अवनत अवस्थामा पुग्ने सम्भावना पनि हुन्छ। कुनै पनि एउटा भाषाका कारणले अर्को भाषालाई बाधा पार्ने वा नकारात्मक स्थानान्तरण गर्न सक्ने स्थिति पनि हुन सक्छ। यो द्विभाषिकताको अवनत अवस्था हो। भाषाको अवनत हुने क्रममा कहिलेकाहीं अति सामान्यीकरण हुने, भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा अर्को भाषा मिसाउने अर्थात् कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन गर्ने आदि कारणले गर्दा भाषाको गुण घट्दै जाने, भाषिक अवसान हुने र अन्त्यमा अधिल्लो भाषाको मृत्यु नै हुने स्थिति पनि आउन सक्छ।

स्थिर र अस्थिर द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

कुनै पनि व्यक्तिले सिकेका विभिन्न भाषाहरू स्थायी रूपमा रहेर निरन्तर उसको जीवनका विविध गतिविधिहरूमा प्रयोगमा आइरहन्छन् भने त्यस्तो अवस्थालाई स्थिर द्विभाषिकता भनिन्छ तर व्यक्तिले आफ्नो पेसा वा व्यवसायलाई अगाडि बढाउने क्रममा पहिले सिकेका भाषाहरू व्यावहारिक प्रयोगमा नआएका कारण विसर्दै जाने अवस्था हुन सक्छ। यसरी समयको अन्तरालसँगै पहिले सिकेका भाषाहरू विस्तारै विस्मरण हुँदै जाने स्थितिलाई अस्थिर द्विभाषिकता भनिन्छ। अर्थात् नेपाली मातृभाषी वक्ताले व्यापार, व्यवसाय, रोजगार आदिमा सरिक हुने उद्देश्यले अङ्ग्रेजी, चिनियाँ, जापानी, स्पेनिस आदि भाषा सिकेर द्विभाषिक भए पनि उसले नेपाली भाषालाई विसर्न सक्दैन भने त्यस्तो अवस्थालाई स्थिर द्विभाषिकता भन्न सकिन्छ तर बाल्यकालीन अवस्थामै अमेरिका, अस्ट्रेलिया, युरोप गएर उतै शिक्षा हासिल गरी विदेशमै व्यवसाय सञ्चालन गरेर बस्ने नेपाली नागरिकले सानैमा अलि-अलि सिकेको मातृभाषा विस्तारै विस्मरण हुने स्थिति आउन सक्छ; यस्तो प्रकृतिको द्विभाषिकतालाई अस्थिर द्विभाषिकता भन्न सकिन्छ। अस्थिर द्विभाषिकतामा समयको अन्तरालसँगै एउटा भाषाको प्रभावका कारण अर्को भाषालाई ऋणात्मक असर पर्दै जान्छ।

सामाजिक र वैयक्तिक द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकता

कुनै खास मातृभाषी समुदायमा उनीहरूको मातृभाषाभन्दा अर्को कुनै प्रभावशाली भाषाको प्रभुत्व भएको अवस्थामा समुदायका अधिकांश सदस्यहरू द्विभाषिक बन्ने स्थितिलाई सामाजिक द्विभाषिकता भनिन्छ। सामाजिक द्विभाषिकतामा “बृहत्तर सामाजिक सम्प्रेषणको आवश्यकताबाट अभिप्रेरित भएर खास भाषिक समुदाय नै द्वि/बहुभाषिक बन्छ” (अधिकारी, २०६७, पृ. ३५)। व्यक्तिगत आवश्यकता परिपूर्तिका लागि उद्देश्यपूर्ण तरिकाले द्विभाषिक बन्ने स्थितिलाई वैयक्तिक द्विभाषिकता भनिन्छ। यस्तो द्विभाषिक स्थिति समुदायका केही सदस्यहरूमा मात्र हुन्छ। सामाजिक द्विभाषिकतामा सिङ्गो समुदाय स्तरमा सबैको एउटा मातृभाषा र अर्को प्रभावशाली भाषा गरी दुवै भाषा सबैका लागि उही हुन्छ तर वैयक्तिक द्विभाषिकतामा पहिलो भाषा समुदायका सबै सदस्यको एउटै भए पनि त्यसपछि सिकेका भाषाहरू व्यक्तिपिच्छे, फरक-फरक हुन सक्छन्।

बहुभाषिकतालाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा अधिकारी (२०६७) द्वारा कुन-कुन आधारमा ती दशवटा वर्गीकरण गरिएको हो भन्ने कुरा प्रस्ट पारिएको देखिँदैन। उनको यस वर्गीकरणलाई अध्ययन गर्दा अवस्थाका आधारमा प्रारम्भिक, सापेक्ष, निरपेक्ष र संयुक्त द्विभाषिकता; जातीयताका आधारमा अन्तर्जातीय र बहिर्जातीय द्विभाषिकता; संज्ञानात्मक आधारमा प्रवर्धनात्मक र अवनत द्विभाषिकता; प्रकृतिका आधारमा स्थिर र अस्थिर तथा सामाजिक र वैयक्तिक द्विभाषिकता भनी छुट्याउन सक्दा अझ प्रभावकारी हुने देखिन्छ।

द्विभाषिकताको प्रकारका सन्दर्भमा बन्धु (२०७३) ले देशगत द्विभाषिकता, सामाजिक द्विभाषिकता, व्यक्तिगत द्विभाषिकता, प्रारम्भिक (आंशिक) द्विभाषिकता र पूर्ण द्विभाषिकता, स्थायी र अस्थायी द्विभाषिकता, सक्रिय र निष्क्रिय द्विभाषिकता, समकक्ष र असमकक्ष द्विभाषिकता, प्रेरणाजन्य द्विभाषिकता, एकीकरणात्मक द्विभाषिकता भनी विविध प्रकारका द्विभाषिकताको चर्चा गरेका छन् (पृष्ठ. २५४-२५७)। द्विभाषिकताको यस विभाजनमा बन्धुले पनि कुन आधारमा प्रकार छुट्याइएको हो भनी उल्लेख गरेका छैनन्। अधिकारी (२०६७) र बन्धु (२०७३) को द्विभाषिकताका प्रकार मिल्दोजुल्दो भएको हुनाले यस सम्बन्धमा यो लेखमा प्रत्येक प्रकारको चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ तर अधिकारी (२०६७) ले गरेको द्विभाषिकताका प्रकार अन्तर्गत प्रेरणाजन्य द्विभाषिकता, एकीकरणात्मक द्विभाषिकता भन्ने शीर्षक नरहेका हुनाले यी दुईको सामान्य चर्चा यहाँ गरिन्छ। उच्च शिक्षा, जागिर वा समाजमा उच्च प्रतिष्ठा प्राप्त गर्नका लागि भाषा आर्जन गरिने प्रक्रियालाई प्रेरणाजन्य द्विभाषिकता भनिन्छ भने नयाँ भाषाभाषी समाजमा आफूलाई एकीकृत गर्ने उद्देश्यले त्यस समाजको भाषा सिक्ने स्थितिलाई एकीकरणात्मक द्विभाषिकता भनिन्छ (बन्धु, २०७३, पृष्ठ. २५६-२५७)।

वियर्डसमोर (सन् १९८६) का अनुसार पोहल (सन् १९६५) ले द्विभाषिकताका प्रकारलाई समतलीय (जयचषायलतर्बा), उर्ध्वतलीय/तलीय (खभचतष्अर्बा) र तिर्यक (मष्वनयलर्बा) गरी तीन भागमा विभाजन गरेका छन्।

समतलीय १जयचषायलतर्बा द्विभाषिकता

कुनै दुई भाषाहरूमध्ये दुवै भाषा समान तरिकाले प्रयोग गर्न सकिने अवस्थालाई समतलीय द्विभाषिकता भनिन्छ। समतलीय द्विभाषिकताले दुई भाषा समान हैसियतमा प्रयोग हुने सामाजिक अवस्थामा वक्ताले ती दुई भाषामध्ये जुन पनि प्रयोग गर्न सक्ने स्थितिलाई जनाउँछ। समतलीय द्विभाषिकतामा निरपेक्ष द्विभाषिकताको स्थितिमा जस्तै एक-अर्को भाषाविना दुवै भाषा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने स्थिति हुन्छ।

उर्ध्वतलीय (खभचतष्अर्बा) द्विभाषिकता

एउटै भाषाका मानक रूप र प्रयोग प्रसङ्गमा आउने बोलीचालीको अन्य रूपको उपस्थिति रहेको द्विभाषिकतालाई उर्ध्वतलीय वा तलीय द्विभाषिकता भनिन्छ। एउटै भाषाका उच्च रूप (मानक) र न्यून रूप दुवैको प्रयोग गर्न सक्ने अवस्था भएको हुनाले यसलाई नेपाली भाषामा उर्ध्वतलीय द्विभाषिकता भन्नुभन्दा पनि तलीय द्विभाषिकता भन्नु उचित हुन्छ। पोहलले तात्कालीन समयमा साधारण जनसमुदायले बोल्ने भाषालाई निम्न रूप र शास्त्रीय रूपलाई उच्च रूप मानेका थिए। नेपालको सन्दर्भमा उदाहरणका लागि मैथिली भाषाको बोलीचालीमा प्रयोग गरिने रूप र मानक रूपलाई लिन सकिन्छ।

तिर्यक (मष्वनयलर्बा) द्विभाषिकता

एउटा भाषाको मानक रूपमा भाषिक सञ्चार गर्न सक्ने र अर्को भाषाको चाहिँ बोलीचालीको रूपमा मात्र भाषिक व्यवहार गर्ने वा भाषिक अभिव्यक्ति दिन सक्ने अवस्था नै तिर्यक द्विभाषिकता हो। नेपाली भाषाको मानक रूपमा भाषा सञ्चार गर्न सक्ने पहाडी मूलको नेपाली मातृभाषी वक्ता मैथिलीभाषी समुदायमा गएर मैथिली भाषाको चाहिँ बोलीचालीको रूप मात्र प्रयोग गर्न सक्छ भने त्यस प्रकृतिको द्विभाषिक स्थितिलाई यसले जनाउँछ।

भाषिक पोखताका आधारमा द्विभाषिकता

वियर्डसमोर (सन् १९८६) द्वारा भाषिक सीपमा देखिने पोखताका आधारमा गरिएको व्यक्तिगत द्विभाषिकताको वर्गीकरणलाई तालिका १ र २ मा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका १.

अभिव्यक्तिगत द्विभाषिकता

प्रकार १	प्रकार २	प्रकार ३	प्रकार ४	प्रकार ५
----------	----------	----------	----------	----------

सुनाइ सीप	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१
पढाइ सीप	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२			भा.२
बोलाइ सीप	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१
लेखाइ सीप	भा.१	भा.२	भा.१						भा.२

स्रोत: वियर्डसमोर (सन् १९८६, पृ. २०)

तालिका १ मा प्रयुक्त 'भा.' को पूरा रूप भाषा हो । यहाँ प्रकार १ समूहले समवर्ती वा निरपेक्ष द्विभाषिकतालाई बुझाउँछ । यस समूहमा शिक्षित वर्ग पर्ने हुनाले यस्ता द्विभाषिक व्यक्तिले प्राज्ञिक हिसाबले पनि दुई भाषालाई समान रूपमा भाषा सम्प्रेषण गर्न सक्छन् भने प्रकार २ समूहका भाषिक वक्ताहरूले पहिलो भाषामा बोलाइ र लेखाइ दुवै माध्यमबाट आफ्ना विचार प्रस्तुत गरे पनि दोस्रो भाषामा लेखेर अभिव्यक्ति दिन नसक्ने स्थितिलाई सङ्केत गरेको छ । यसैगरी प्रकार ३ समूहका भाषिक वक्ताहरूले चाहिँ पहिलो र दोस्रो दुवै भाषामा लेख्य रूपमा आफ्नो धारणा अभिव्यक्त गर्न नसक्ने अवस्था देखाएको छ । यसका साथै प्रकार ४ अन्तर्गत शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित भएका व्यक्तिहरू पर्दछन् । उनीहरूले दुवै भाषालाई पढ्न र लेख्न सक्दैनन् भने प्रकार ५ मा सुनेको आधारमा पहिलो भाषा बोल्न जानेको अवस्था देखाइएको छ तर दोस्रो भाषा चाहिँ आफ्नो परिवेशमा प्रयोगमा नभएको हुनाले नियन्त्रित वातावरणमा पढेकै आधारमा लेख्न सक्ने स्थितिलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २.

बोधगत द्विभाषिकता

	प्रकार १	प्रकार २	प्रकार ३	प्रकार ४	प्रकार ५
सुनाइ सीप	भा.१	भा.२	भा.१	भा.२	भा.१
पढाइ सीप	भा.१	भा.२	भा.१	भा.१	भा.२
बोलाइ सीप	भा.१		भा.१	भा.१	भा.१
लेखाइ सीप	भा.१		भा.१	भा.२	

स्रोत: वियर्डसमोर (सन् १९८६, पृ. २०)

तालिका २ मा प्रयुक्त 'भा.' को पूरा रूप पनि भाषा नै हो । तालिका २ को प्रकार १ का दुई भाषाहरूमध्ये पहिलो भाषा बोध र अभिव्यक्ति दुवै सिपमा पोख्त भएको अवस्था हो भने दोस्रो भाषा बोध मात्र भएको देखिन्छ । यसैगरी प्रकार २ समूहमा भाषिक वक्ताले दोस्रो भाषा सुनेको मात्र हुनाले पढ्न, बोल्न र लेख्न नसक्ने स्थितिको जानकारी दिएको छ । प्रकार ३ समूहको दोस्रो भाषा चाहिँ ऐतिहासिक वा मृतप्राय भाषा हो । यस्तो भाषा लिखित ग्रन्थ तथा कृतिहरू पढेका आधारमा मात्र बोध गर्न सकिन्छ । यसको उदाहरणका रूपमा संस्कृत भाषालाई लिन सकिन्छ । यसैगरी प्रकार ४ समूहले शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित वर्गलाई चिनाएको छ भने प्रकार ५ समूहले दोस्रो भाषा भर्खर पढ्न अर्थात् बोध गर्न थालेको स्थितिलाई सङ्केत गरेको छ ।

द्विभाषिकतासम्बन्धी अन्य केही पदावली

द्विभाषिकताका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वानहरूले एउटै कुरालाई बुझाउन आ-आफ्नै तरिकाले भिन्न-भिन्न पदावलीहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । वियर्डसमोर (सन् १९८६) ले उनको पुस्तकमा उल्लेख गरे अनुसार ह्यालिडे, म्याकिन्टोन्स र स्टिभेन्सन (सन् १९७०) ले दुई भाषाको समान प्रयोगको अवस्था बुझाउन वास्तविक द्विभाषिकता, पूर्ण द्विभाषिकता तथा फिसम्यान आदि (१९७१) ले समद्विभाषिकता, सन्तुलित द्विभाषिकता जस्ता शब्दावलीको प्रयोग गरेका छन् । यसैगरी एउटा भाषा केही मात्रामा मात्र जान्ने र आफ्ना कुरा प्रस्ट रूपमा राख्न नसक्ने अवस्थालाई सेगालो वित र गार्टवोन्तोन् (सन् १९७७) ले अपोख्त, हकेट (सन्

१९५८) ले आंशिक द्विभाषिकता भन्ने शब्दावलीको प्रयोग गरेका छन् । ग्रेसखेन (सन् १९८२, पृ. २३९) ले सुषुप्त द्विभाषिकता भन्ने पदावली प्रयोगमा ल्याएका छन् । यदि कुनै व्यक्ति बाल्यकालमा आफ्नो भाषा सिक्सिकेपछि, कुनै कारणवस आफ्नो भाषिक समुदाय भन्दा बाहेकको अन्य भाषिक समुदायमा बसोबास गर्न गई आफ्नो भाषा प्रयोगबाट वञ्चित भए पनि लामो समयको अन्तरालमा उही भाषिक समुदायमा पुग्यो भने पुरानो स्मरणका आधारमा केही मात्रामा आफ्नो सुरुको भाषामा भाषिक सञ्चार गर्न सक्ने अवस्थालाई सुषुप्त द्विभाषिकता भनिन्छ । कहिलेकाहीं समाजको प्रभावशाली भाषाको प्रभावका कारण आफ्नै थातथलोमा, बसाइँ सरेर कतै नगएको अवस्थामा पनि आफूले सिकेको भाषामा भाषिक सम्प्रेषण गर्न नपाएर कुनै पनि भाषा सुषुप्त अवस्थामा पुग्न सक्छ ।

निष्कर्ष

सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक, धार्मिक आदि विभिन्न कारणले हुने बसाइँसराइ तथा विज्ञान र सूचना प्रविधिको विकासका क्रमसँगै विश्वका प्रायः मुलुकहरू बहुभाषिकतातिर उन्मुख भइरहेका छन् । विश्वका कतिपय मुलुकहरूको भाषिक स्थितिका बारेमा अध्ययन गर्ने हो भने व्यक्ति, समाज मात्र नभएर राष्ट्र नै द्विभाषिक बनेका उदाहरणहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । द्विभाषिकताको परिचय दिई प्रकार छुट्याउने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नै तरिकाले विशिष्टीकरण गरेका छन् । विद्वानहरूद्वारा गरिएका द्विभाषिकताका विभिन्न प्रकारका बारेमा विचार गर्दा सामाजिक द्विभाषिकता र वैयक्तिक द्विभाषिकताभित्र अन्य सम्पूर्ण वर्गीकरणलाई समेट्न सकिने हुनाले तीनै दुई आधारमा गरिएको वर्गीकरणभित्र अन्य उपशीर्षकहरू दिएर द्विभाषिकता प्रकारलाई छुट्याउन सकिन्छ ।

द्विभाषिक व्यक्तिले कुनै पनि विषयवस्तुलाई फरक-फरक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने क्षमता राख्ने हुनाले एउटै कुरालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट सोच्ने, विश्लेषण गर्ने र सिकेको कुरालाई नवीन ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्ने जस्ता सिर्जनशील कार्यमा विद्यार्थीहरू सक्षम हुन्छन् । साथै एक-अर्को भाषालाई सिक्न र विश्लेषण गर्न द्विभाषिकताले मद्दत गर्दछ । द्विभाषिक व्यक्तिहरू भाषिक अध्ययन, अनुसन्धानको माध्यमबाट खोज कार्यमा बढी संलग्न हुन सक्छन् । तसर्थ द्विभाषिक व्यक्ति एकभाषिक व्यक्तिको तुलनामा भाषिक, प्राज्ञिक तथा पेसागत हिसाबले सफल हुने सम्भावना बढी हुन्छ । यसैगरी द्विभाषिक सिपले धेरै समुदाय तथा संस्कृतिसँग अन्तरक्रिया गर्न सक्षम तुल्याउने हुनाले भिन्न संस्कार, संस्कृतिको बारेमा जानकारी लिन, त्यसको ऐतिहासिकताको खोजी गर्न सहज वातावरण मिल्छ । अर्थात् द्विभाषिक शिक्षाले सांस्कृतिक विविधता र समावेशीकरणलाई पनि बढावा दिन सक्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा द्विभाषिकताका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने क्षेत्रहरू प्रशस्त छन् । भरखरै सकिएको जनगणनाको प्रतिवेदनको आधारमा भाषासम्बन्धी विश्लेषणपछि स्थानीय, प्रदेश तथा राष्ट्रिय स्तरमा द्विभाषिकताको खोजी गरी द्विभाषिक शिक्षा कार्यक्रम लागू गर्न उपयुक्त हुन्छ । विस्तृत खोज तथा अनुसन्धानका माध्यमबाट द्विभाषिकताको प्रकृतिको पहिचान गर्न सकियो भने कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको कारण र प्रकृति आदिसम्बन्धी अध्ययन पनि गर्न सकिन्छ । यस क्षेत्रमा विस्तृत अध्ययन गरी यहाँको द्विभाषिकता अन्य मुलुकको तुलनामा के-कति समान र के-कति भिन्न प्रकृतिको रहेको छ भन्ने बारेमा खोज हुनु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
कुमार, सुरेन्द्र (सन् २००७), *हिन्दी भाषा तथा भाषाविज्ञान*, दिल्ली: आलेख प्रकाशन ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७४) *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि. ।

बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषाविज्ञान* (नवौं संशो.), ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

Beardsmore, H. B. (1986). *Bilingualism: Basic Principles* (2nd ed.). San Diego, USA :

Multilingual Matters.

Bhatia, T. K. (2017). Bilingualism and multilingualism from a socio-psychological perspective.

Retrieved from <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.82>

Bialystok, E. (2005). Consequences of bilingualism for cognitive development. *Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches* (J. Kroll & A. M. B. de Groot, Eds.). Oxford:

Oxford University Press.

Chibaka, E. F. (2018). Advantages of Bilingualism and Multilingualism: Multidimensional

Research Findings. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.74625>

Grosjean, F. (1982). *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge,

Mass.: Harvard University Press.

Hakuta, K. (1986). *Mirror of language*. New York: Basic Books.

Peal, E. and Lambert, W. E. (1962). Relation of bilingualism to intelligence. *Psychological*

Monograph, 76, pp. 1–23.

Pohl, J. (1965). *Bilinguisme*. *Revue Roumaine de Linguistique*, 10, 34349.